

E lucru bine știut că torinezii transplantați la Milano nu se integrează, sau se integrează prost. În toamna anului 1942 eram la Milano șapte prieteni, băieți și fete, aterizați din diferite motive în marele oraș, pe care războiul îl făcea inospitalier; părinții noștri, cei care-i mai aveam, erau evacuați la țară ca să scape de bombardamente, iar noi ne petreceam viața mai mult împreună. Euge era arhitect, voia să reconstruiască Milano și spunea că cel mai bun urbanist a fost Frederic Barbarossa. Silvio era jurist, dar scria un tratat de filozofie pe minuscule foi de hârtie velină și era angajat într-o întreprindere de transport și expediție. Ettore era inginer la Olivetti. Lina se culca cu Euge și se ocupa vag de galerii de artă. Vanda era chimistă la fel ca mine, dar nu găsea de lucru și era mereu iritată de povestea asta fiindcă era feministă. Ada era verișoara mea și lucra la Editura Corbaccio; Silvio îi zicea Vandei bidocor fiindcă avea două diplome, iar Euge îi zicea „verimo“, adică verișoara lui Primo, ceea ce pe Ada o cam supăra. După măritișul Giuliei, rămăsesem singur cu iepurii mei, mă simțeam văduv și orfan, și visam să scriu povestea unui

atom de carbon, ca să-i fac pe oameni să înțeleagă poezia solemnă, știută doar de chimiști, a fotosintezei clorofilene; de fapt am și scris-o, dar mulți ani mai târziu: e povestea cu care se încheie această carte.

Dacă nu greșesc, scriam toți poezie, în afară de Ettore, care spunea că asta nu-i o treabă demnă de un inginer. Faptul că scriam poezii triste și crepusculare, nici măcar cine știe ce frumoase, în vreme ce lumea era în flăcări, nu ni se părea un lucru straniu sau rușinos: ne declaram dușmani ai fascismului, dar de fapt fascismul acționase asupra noastră, așa cum acționase asupra mai tuturor italienilor, înstrăinându-ne și făcându-ne să devenim superficiali, pasivi și cinici.

Suportam cu bucurie răutăcioasă raționalizările și frigul din casele lipsite de cărbuni și acceptam inconștienți bombardamentele nocturne ale englezilor; nu ne vizau pe noi, erau un semn brutal al forței aliaților noștri aflați departe, să bombardeze deci. Credeam ce credeau pe atunci toți italienii umiliți: că nemții și japonezii erau de neînving, că și americanii erau, și că războiul avea să continue tot așa încă vreo douăzeci sau treizeci de ani, un impas sângeros și interminabil, dar îndepărtat, cunoscut doar prin comunicate false de război, și uneori, în unele familii ale celor de vârsta mea, prin scrisori îndoliate și birocratice în care se spunea „eroic, la datorie“. Dansul macabru, în sus și-n jos de-a lungul coastei libiene, înainte și înapoi în stepele Ucrainei, n-avea să se încheie niciodată.

Fiecare dintre noi își făcea treaba zi de zi, în dorul lelii, fără să creadă în ea, cum se întâmplă când știi că nu

lucrezi pentru viitorul tău. Mergeam la teatru și la concerte, care uneori se întrerupeau la mijloc fiindcă suna alarma aeriană, ceea ce ni se părea un incident ridicol și ne ungea pe suflet; Aliații erau stăpâni ai cerului, poate că în cele din urmă aveau să învingă, iar fascismul avea să fie lichidat: dar era treaba lor, ei erau bogați și puternici, ei aveau portavioane și avioane „Liberators“. Noi nu, ne declaraseră „altfel“, și altfel aveam să rămânem; eram parte, dar ne țineam la distanță de jocurile stupide și crude ale arienilor, discutând despre dramele lui O’Neill sau Thornton Wilder, cățărându-ne în masivul Grigne, îndrăgostindu-ne un pic, inventând jocuri intelectuale și cântând minunatele cântece învățate de Silvio de la niște prieteni din cantonul Vaud. Despre ce se petrecea chiar în lunile alea în întreaga Europă ocupată de germani – în casa Annei Frank din Amsterdam, în groapa comună de la Babi Yar lângă Kiev, în ghetoul din Varșovia, la Salonic, la Paris, la Lidice –, despre ciuma care se pregătea să ne înghită nu ajunsese până la noi nicio știre precisă, doar vagi și sinistre indicii aduse de militarii reveniți din Grecia sau din spatele frontului rusesc, pe care noi încercam să le refulăm. Ignoranța asta ne permitea să trăim, exact ca pe munte când ai o coardă uzată cât pe ce să se rupă, dar tu habar n-ai și mergi sigur pe tine.

A venit însă în noiembrie debarcarea aliată în nordul Africii, a venit în decembrie rezistența și apoi victoria rușilor la Stalingrad, și am înțeles că războiul se apropiase de noi, iar istoria își reluase mersul. În răstimp de câteva săptămâni ne-am maturizat fiecare mai mult

decât în toți cei douăzeci de ani precedenți. Au ieșit din umbră oameni pe care fascismul nu-i îngenunchease încă, avocați, profesori și muncitori, iar noi recunoșteam în ei pe dascălii noștri, pe aceia pe care-i căutaserăm zadarnic până atunci în doctrina Bibliei, în chimie, în creierii munților. Fascismul îi redusese la tăcere vreme de douăzeci de ani, iar ei ne explicau acum că fascismul nu era numai o proastă guvernare caraghioasă și nesăbuită, ci și un regim care nega justiția; nu doar că târâse Italia într-un război nedrept și nefast, ci se ridicase și se întărise apărând o legalitate și o ordine detestabile, întemeiate pe constrângerea celor ce muncesc, pe profitul incontrolabil al celor care exploatează munca altora, pe tăcerea impusă celor care gândesc și nu vor să fie sclavi, pe minciuna sistematică și calculată. Ne spuneau că neîngăduința noastră disprețuitoare nu era de-ajuns; ea trebuia să se transforme în furie, iar furia trebuia canalizată într-o revoltă organică și eficace – nu ne-au învățat însă cum se fabrică o bombă, nici cum se trage cu pușca.

Ne vorbeau despre necunoscuți: Gramsci, Salvemini, Gobetti, frații Rosselli. Cine erau ăștia? Exista deci o istorie secundă, o istorie paralelă cu cea pe care liceul ne-o băgase-n cap de sus? În acele câteva luni frământate încercam zadarnic să reconstituim, să repopulăm vidul istoric al ultimilor douăzeci de ani, dar noile personaje rămâneau „eroi“, ca Garibaldi și ca Nazario Sauro, nu aveau nici consistență, nici substanță umană. Timp pentru a ne consolida pregătirea nu ne-a fost dat: în martie au venit grevele de la Torino, indicând apropierea crizei;

apoi a venit 25 iulie și prăbușirea din interior a fascismului, piețele gemând de mulțimi înfrățite, bucuria bruscă și precară a unei țări căreia libertatea îi fusese dăruită printr-o lovitură de palat; și a venit 8 septembrie, șarpele verde-cenușiu al diviziilor naziste pe străzile din Milano și Torino, brutala trezire: comedia luase sfârșit, Italia era o țară ocupată, la fel ca Polonia, ca Iugoslavia, ca Norvegia.

Așa se face că, după lunga beție de cuvinte, încredințați de justetea opțiunii noastre, extrem de nesiguri pe mijloacele noastre, purtând în suflet mai mult disperare decât speranță, și pe fondul unei țări distruse și divizate, am coborât în arenă ca să ne măsurăm forțele. Ne-am despărțit ca să ne urmăm propriul destin, fiecare pe calea lui.

*

Ne era frig și foame, eram partizanii cei mai vulnerabili din Piemont, probabil și cei mai lipsiți de experiență. Ne credeam în siguranță, fiindcă nu scosesem încă nasul din ascunzătoarea noastră, îngropată sub un metru de zăpadă; dar cineva ne-a trădat, și în zorii zilei de 13 decembrie 1943 ne-am trezit încercuiți de milițiile republicane: ei erau trei sute, noi unsprezece, cu un automat fără gloanțe și câteva pistoale. Opt au reușit să fugă și s-au risipit prin munți, noi n-am reușit. Milițiile ne-au capturat pe noi trei, pe Aldo, pe Guido și pe mine, cu ochii cârpiți încă de somn. În timp ce intrau, am reușit să ascund în cenușa din sobă pistolul pe

care-l țineam sub pernă, pe care de altfel nu eram prea sigur că știu să-l folosesc: era minuscul, cu intarsii de sidef, aidoma celor de care se slujesc în filme cucoanele deznădăjduite pentru a se sinucide. Aldo, care era medic, s-a ridicat în picioare, și-a aprins stoic o țigară și a zis: „Îmi pare rău de cromozomii mei.“

Ne-au bătut un pic, ne-au sfătuit „să nu facem fapte necugetate“, ne-au promis că ne vor interoga apoi așa cum știau ei și că ne vor împușca imediat după aia, s-au dispus cu mare pompă în jurul nostru și am pornit-o spre trecătoare. În timpul marșului, care a durat câteva ceasuri, am reușit să fac două lucruri pe care țineam neapărat să le fac: mi-am mâncat bucățică cu bucățică toată cartea de identitate, falsă de la o poștă, pe care o aveam în portofel (mai ales fotografia era dezgustătoare) și, prefăcându-mă că m-am împiedicat, am ascuns în zăpadă agenda plină cu adrese pe care o țineam în buzunar. Membrii milițiilor cântau aprige cântece de luptă, trăgeau cu automatul după iepuri, aruncau cu grenade în torent că să omoare păstrăvi. Jos în vale ne așteptau mai multe autobuze. Ne-au suit în ele, ne-au așezat pe locuri separate, iar eu aveam soldați de jur împrejurul meu, așezați și în picioare, care nu se sinchiseau de noi și continuau să cânte. Unul, chiar în fața mea, s-a întors cu spatele, iar de centură îi spânzura o grenadă de mână din alea nemțești, cu mâner de lemn, care explodează imediat: puteam foarte bine să-i scot piedica, să trag sforicica și s-o sfârșesc împreună cu câțiva dintre ei, dar n-am avut curajul. Ne-au dus la cazarma aflată la periferia orașului Aosta. Centurionul lor se numea

Fossa și – lucru straniu, absurd și de un comic sinistru, dată fiind situația de atunci – zace îngropat de zeci de ani într-un cimitir militar pierdut cine știe pe unde, în vreme ce eu stau aici, viu și una peste alta sănătos, și scriu povestea asta. Fossa era un obsedat de legalitate și s-a dat peste cap ca să ne asigure un regim carceral conform cu regulamentele; astfel, ne-a închis în subsolurile cazarmii, câte unul în celulă, cu pat de campanie și tinetă, cu masă la ora unsprezece, cu o oră de plimbare și cu interdicția de a comunica între noi. Interdicția asta era dureroasă, fiindcă între noi, în mintea fiecăruia, plana un secret apăsător: același secret care ne expusese capturării, strivind în sufletele noastre, cu câteva zile înainte, orice voință de a rezista, ba chiar și de a trăi. Fuseserăm constrânși de propria noastră conștiință să executăm o pedeapsă, și o executaserăm, dar ieșiserăm din ea distruși, pustiiți, dornici ca totul să se sfârșească și s-o sfârșim noi înșine; nu mai puțin dornici însă de a ne vedea, de a ne vorbi, de a ne ajuta unul pe altul să exorcizăm amintirea aceea atât de proaspătă încă. Acum eram terminați, și o știam: căzuserăm în capcană, fiecare în capcana lui, nu mai era altă cale de ieșire decât în jos. M-am convins rapid de asta examinându-mi celula palmă cu palmă, fiindcă romanele cu care mă hrănisem cu ani de zile în urmă erau pline de evadări miraculoase; aici însă zidurile aveau o jumătate de metru, ușa era masivă și păzită din exterior, ferestruica avea zăbrele. Aveam o pilă de unghii, aș fi putut tăia una, poate pe toate, eram așa de slab că aș fi reușit eventual să mă strecur, dar dincolo de ferestruică am descoperit că se

afla un bloc zdravăn de ciment în chip de apărătoare împotriva schijelor bombardamentelor aeriene.

Din când în când veneau să ne cheme la interogatoriu. Când ne interoga Fossa, lucrurile mergeau destul de bine: Fossa era un soi de om cum nu mai întâlnisem încă, un fascist de manual, tâmpit și curajos, pe care meseria armelor (luptase în Africa și în Spania și se fălea în fața noastră cu asta) îl căptușise cu o ignoranță și o prostie temeinice, dar nu-l corupsese și nici nu-l dezumanizase. Crezuse și ascultase de ordine toată viața, și era în chip naiv convins că vinovați de catastrofă erau doar doi oameni: regele și Galeazzo Ciano¹, care chiar în acele zile era împușcat la Verona; Badoglio² însă nu, era doar soldat și el, jurase în fața regelui și trebuia să-și respecte jurământul. Dacă n-ar fi fost regele și Ciano, care sabotaseră războiul fascist încă de la început, toate ar fi mers bine, iar Italia ar fi învins. Mă socotea un descreierat, stricat de proasta companie în mă aflam; elitist în adâncul sufletului, era încredințat că un om cu diplomă nu putea fi cu-adevărat „subversiv“. Mă interoga din plictiseală, ca să mă îndoctrineze și să-și dea importanță, fără nicio intenție inchizitorială serioasă:

---

¹ Galeazzo Ciano (1903-1944), ministru de externe în guvernul fascist, din 1936 până în 1943, și ginere al lui Benito Mussolini (n.t.).

² Pietro Badoglio (1871-1956), general italian care a luptat în ambele războaie mondiale; a fost demis de Mussolini în 1940, după eșecul armatei italiene de a ocupa Grecia. În 1943, după ce Italia a semnat armistițiul cu forțele aliate, a fost prim-ministru al guvernului (n.t.).

era soldat, nu zbir. Nu mi-a pus niciodată întrebări inco-
mode, nu m-a întrebat nici măcar dacă sunt evreu.

În schimb, interogatoriile lui Cagni erau ceva ce-ți
dădeau fiori. Cagni era șpionul care ne vânduse: șpion
din cap până-n picioare, în fiecare părticică a trupului
său, șpion din născare și din înclinație mai mult decât
din convingeri fasciste sau din interes: șpion ca să facă
rău, din sadism sportiv, din plăcerea oricărui vânător
de a doborî sălbăticiuni libere. Era un om abil: intrase
cu bune recomandări într-o formațiune de partizani de
lângă a noastră, se prezentase drept deținător al unor
importante secrete militare germane, date apoi în vileag,
dar care se dovediră în cele din urmă a fi false și fabri-
cate de Gestapo. A organizat apărarea formațiunii, a
desfășurat temeinice exerciții de trageri (în care a făcut
în așa fel încât să fie consumată o bună parte din muni-
ții), apoi a fugit în vale și a reapărut în fruntea centuri-
ilor fasciste desemnate să curețe terenul de partizani.
Avea vreo treizeci de ani, o față palidă și puhavă; își
începea interogatoriul punând pe birou la vedere un
Luger și îl continua ore întregi fără pauză: voia să afle
totul. Amenința mereu cu tortura și cu împușcarea, dar
spre norocul meu eu nu știam nimic, iar puținele nume
pe care le cunoșteam le-am ținut pentru mine. Alterna
momentele de cordialitate prefăcută cu izbucniri de furie
la fel de prefăcute; mie mi-a zis (probabil la cacealma) că
știe că sunt evreu, dar că asta era bine pentru mine: ori
eram evreu, ori eram partizan; dacă eram partizan, mă
punea la zid; dacă eram evreu, mă rog, exista un lagăr
de concentrare la Carpi, ăia nu erau sângeroși, voi sta

acolo până la victoria finală. Am admis că sunt evreu: parțial din cauza oboselii, parțial și dintr-un irațional impuls de orgoliu, dar nu credeam de fapt în vorbele sale. Nu spusese chiar el că, peste câteva zile, conducerea respectivei cazărmi va trece în mâinile SS?

*

În celula mea era un singur bec chior, care rămânea aprins și noaptea; abia dacă lumina atât cât să pot citi, dar eu citeam mult totuși, fiindcă mă gândeam că mai aveam foarte puțin timp. În a patra zi, în timpul orei de plimbare, am băgat pe ascuns în buzunar o piatră ceva mai mare, fiindcă voiam să încerc să comunic cu Guido și Aldo, aflați în celulele alăturate. Am reușit, dar era istovitor, mi-a trebuit o oră ca să transmit o frază prin bățai codificate în peretele despărțitor, ca minerii din *Germinal* îngropați în mină. Ascultând cu urechea lipită de perete ca să prind răspunsul, auzeam însă cântecele vesele și bătaioase ale soldaților din miliții așezați la masă deasupra capetelor noastre: „Viziunea lui Alighieri“¹, „Eu mitraliera nu mi-o las“², sau, cel mai sfâșietor dintre ele, „Vino, e o cărare în pădure“.

---

¹ Vers din imnul armatei fasciste *Giovinezza*, care face aluzie la viziunea lui Dante despre viitorul Italiei exprimată în *Paradisul* (n.t.).

² Vers dintr-un cântec fascist care exalta eroismul și spiritul de sacrificiu al legionarilor italieni (n.t.).